

Egedy Gergely

GONDOLATOK A POLITIKAI ENGEDELMESSÉGRŐL

2006 őszének eseményei rendkívüli erőpróba elé állították képviseleti demokráciánk 1989–90-ben kialakított intézményeit: a közjogi rendszer teljesítőképessége megmérettetett – és gyengének bizonyult. Sőt, ne kerüljünk a kását: alaposan leszerepelt. A politikai elit egészének a kialakult legitimitációs válság kezelésében megmutatkozó látványos kudarcra jó néhány emberben olyan gondolatokat vetett fel, hogy vajon a közvetlen demokrácia eszköztára, beleértve az állampolgári engedelmesség időleges felfüggesztését is, kínálhat-e alternatív megoldást. Mint ismeretes, a fogalom klasszikus értelmében vett polgári engedelmességi mozgalom végül is nem bontakozott ki, ez azonban talán nem akadály a, hogy elgondolkozzunk arról, (elvileg) miként vélekedhetünk a rendkívüli szituációkban szóba kerülhető rendkívüli lépésekről. A teoretikus vizsgálódást persze több szempontból is meg lehet tenni – e sorok szerzőjének a nézőpontja bevallottan konzervatív.

Autoritás és engedelmesség

A konzervatív gondolkodás történetén mintegy „vörös fonalként” húzódik végig mindenfajta radikalizmus elvetése: „normál esetben” a törvényes renddel való szembehelyezkedés semmilyen formája sem számíthat a konzervatívok rokonszenvére. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a konzervativizmus a radikális politizálással szemben hagyományosan a korlátozott politikai cselekvés pártján áll, abból a józan felismerésből kiindulva, hogy semmilyen gond sem oldható meg a radikalizmus eszközeivel.¹ A történelem azonban, tudjuk, szokott hozni rendhagyó eseteket is, s ilyenkor bizony fel van adva a lecke a konzervatívoknak: a radikalizmus útjára nem léphetnek, ám a teljes passzivitás politikája sem tartozik az elfogadható alternatívák közé.

Effajta – felettébb kényelmetlen – dilemma elé állította a magyar konzervatívokat 2006 ősze is, amikor éles ellentétbe került a szociálliberális kormányzat formális legalitása és erkölcsi legitimitása, és ennek nyomán széles körökben kialakult a változtatás kikényszerítésének a vágya. Hogyan ítéljük meg konzervatív nézőpontból azokat a törekvéseket és elképzeléseket, amelyek – pártpolitikai és spontán mozgalmi szinten egyaránt – a legitimitási válság kifejezetten radikális megoldására irányultak? Rögtön jelezzük: nem lehet erre a kérdésre fekete-fehér alapon, igenekkel vagy nemekkel felelni, de nem tűnik haszontalannak néhány szempont átgondolása. Ezek támpontul szolgálhatnak a későbbiekben egy alaposan kiérlelt, a tágabb időbeli perspektíva előnyeit is hasznosító álláspont kialakításához.

A törvényes renddel szembeni ellenállási jog dilemmája már a középkori politikai gondolkodásnak is az egyik kulcsjelentőségű kérdése volt, és a „természetjog” elsőbbségét valló Aquí-

¹ A konzervativizmusnak a változásokhoz való viszonyát számos munka taglalja; e helyütt csak arra az érdekes tanulmányra utalnék, amely e lapban jelent meg a szerves fejlődés, az evolúció és a konzervativizmus összefüggéseiről: NÁRAY-SZABÓ Gábor: *Evolúció és konzervativizmus*, Kommentár 2006/5., 34–42.

nói Tamás sem zárta ki a „közjó” érdekeit semmibe vevő uralkodóval szemben az ellenállás lehetőségét. Ezt a megoldást természetesen csak rendkívüli esetekben tartotta elfogadhatónak – és hasonlóan vélekedik a politikai engedelmesség megtagadásáról a mai konzervativizmus is.

De először is érdemes néhány gondolatot röviden megfogalmazni a konzervativizmusnak a politikai engedelmességgel kapcsolatos álláspontjáról. Kiindulópontként az a tény kínálkozik, hogy a „rendnek” és a törvényes hatalom tiszteletben tartásának a kívánatos voltát egyetlen számottevő eszmerendszer sem vitatja (az anarchisták kivételével), ám abban a tekintetben, hogy ezt miként lehet a legjobban biztosítani, már erősen eltérnek a vélemények. Kissé leegyszerűsítve: a liberálisok – elvi síkon – igyekeznek ezt a kényszer eleme nélkül vagy legalábbis a kényszer minimumával megoldani, mintha ez pusztán valamilyen társadalmi önszerveződés útján is kivitelezhető lenne. A konzervatívok viszont, egyfajta „antropológiai pesszimizmusból” kiindulva, azaz nem táplálva illúziókat az emberi természetet illetően, sosem tagadták (még ha ez nem is egy népszerű álláspont!) az állami kényszer nélkülözhetetlenségét.² Álláspontjuk azonban nem merül ki ebben, a kényszer igenlését ugyanis összekapcsolják azzal a követelménnyel, hogy a fennálló hatalom széles körű társadalmi elfogadottsággal – legitimációval – is rendelkezzen. Nem közömbös természetesen a legitimáció forrása. S e tekintetben azt érdemes kiemelni, hogy számukra idegen a legitimáció pusztán „instrumentalista” felfogása, amelyben az engedelmisség csak eszköz lesz bizonyos célok eléréséhez; ha ebből indulunk ki, akkor csak azon esetekben számíthatunk az engedelmségre, amikor az az embereknek éppen érdekükben áll. A konzervatívok által igényelt legitimációt sokkal inkább az „immanens legitimáció” (Shlomo Avineri) koncepciójával írhatjuk le, amely szerint az egyén olyannyira elválaszthatatlan a közösségtől, hogy számára a „rend” iránti engedelmisség valójában önmagának való engedelmséggként, nem pedig egy külső erőnek való engedelmséggként jelenik meg.³

Mi az – közelebbről és konkrétan –, ami számot tarthat az engedelmségünkre? A konzervatív válasz egyértelmű és világos: az autoritás. Ez, egyszerűen fogalmazva, a hatalom tiszteletre méltóságának és jogosságának az elismerését jelenti. Scruton szavaival: hatalom és tekintély egymást keresik, és találkozásuk hozza létre az intézményesített rendet; az autoritást nélkülöző hatalom „szánalmas”, és csak erőszakhoz vezet, anélkül, hogy bárkiben is tiszteletet ébresztene.⁴ Az autoritás tehát nem azonos a kényszerrel, de nem is csak a pusztá befolyásolásra épül: annak a meggyőződésnek a foglalatá, hogy morális szempontból helyesen járunk el, ha engedelmessé válnak. A konzervatívok hajlamosak a demokráciát is annak alapján megítélni, hogy az milyen mértékben járul hozzá az autoritás fenntartásához. Ha a demokrácia intézményeiből és eljárásaiból hiányzik a tekintély, akkor a polgárok nem fogadják el az így hozott döntéseket, és az egész berendezkedésre nem úgy tekintenek, mint a „sajátjukra”. E viszonyulás hiányában pedig a polgárok azt a fajta hűséget sem tudják az állam iránt tanúsítani, amely egy közösséget többé tehet az egyének mechanikus összességénél. Ha tehát az autoritás veszélybe kerül, akkor a hűség köteléke is csorbát szenved.

² Részletesebben lásd EGEDY Gergely: *Konzervativizmus és szabadság = Konzervativizmus az ezredfordulón*, Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 2001.

³ A legitimáció két említett típusának a megkülönböztetéséhez lásd Shlomo AVINERI: *Violence and Political Obligation = Law and Social Control*, szerk. Eugene Kamenka – Alice Erh-Soon Tay, Edward Arnold, London, 1980.

⁴ Roger SCRUTON: *A konzervativizmus jelentése*, ford. Szabó Péter, Novissima, Budapest, 2002, 199.

Hipotetikus és empirikus népakarat

Az autoritás forrásának és az engedelmességnek a kérdése elválaszthatatlan attól, hogy miként gyakorolja a nép a neki tulajdonított hatalmat a demokráciában. E dimenzió érintése nélkül nem tudjuk pontosan megjelölni, kinek is tartozunk – elvileg – engedelmességgel. A „népnek” és a „hatalomnak” az összekapcsolása azonban a legkevésbé sem egyszerű dolog. Néphatalom a nép felett? A hatalom problémáját, természetesen, elsősorban nem a hatalom névleges tulajdonlása, hanem a tényleges birtoklása jelenti, s e dilemma megoldásánál a kutatók többsége arra a következtetésre jut, jobb híján, hogy a hatalmat gyakorló „népnek” az a rész számít, amely többséget szerez a választáson.⁵ Az következik-e ebből, hogy a mindenkori többségnek tartozunk engedelmességgel? A kérdés ebben a formában nem felelhető meg, mivel a nép a neki tulajdonított hatalmat nem tudja közvetlenül gyakorolni: a modern demokratikus rendszerek a hatalom képviseleti átruházására épülnek.

Az autoritás alanyának pontosabb meghatározása érdekében rendelkezünk kell valamely – szükségképpen normatív jegyeket hordozó – demokrácia-felfogással. Ismeretes, hogy a konzervatívoknak tradicionálisan sokkal több fenntartásuk van a demokráciával kapcsolatban, mint a liberálisoknak. A többségi elvnek ők eleve csak a kisebbségek számára biztosított garanciákkal mérsékelt változatát tudják elfogadni – a többségi elv szélsőséges változata ugyanis szinte korlátlan hatalmat adna az ingatag és könnyen manipulálható tömegnek, s ennek következtében a számok ereje automatikusan fölébe kerekedne minden más szempontnak. E hozzáállásból fakad, hogy a képviseleti elv, amely a radikális liberálisok szemében egyfajta „kényszermegoldás”, számukra azt a veszélyt mérsékli, hogy az inkompetens, a döntések józanságát kérdésessé tevő többség uralma jöjjön létre. Emiatt viszont így azért sem szoktak bánkódni, hogy a képviseleti elv, amelynek az érvényesítése amúgy is elkerülhetetlen az ókori görög városállamoknál jóval nagyobb kiterjedésű modern államokban, bizonyos értelemben még „felül is írja” a többségi elvet. Miként? Olyanformán, hogy a hatalom gyakorlásának a szempontjából, legalábbis közvetlenül, nem az egyes emberek akaratának a számszerű többsége releváns, hanem a képviseleti intézményeken, a választott testületeken belüli többség. A képviselőktől pedig ezzel összefüggésben azt várják, hogy elsősorban a nemzeti összérdekre irányuló akaratot, a német politológus, Ernst Fraenkel terminológiájával a „hipotetikus népakaratot” érvényesítsék, s az „empirikus” népakaratot csak abban a mértékben vegyék figyelembe, amennyiben az egybeesik a hipotetikus akaratral.⁶

E felfogás elméletileg is megalapozza a képviselők önállóságát a képviseltekkel szemben – amiben persze tagadhatatlan kockázatok is rejlenek. A pártoknak a választók és a választott testületek közé való ékelődése ugyanis a képviseleti modellt – akaratlanul is – több tekintetben torzítja, amint azt számos szociológiai vizsgálat bizonyítja. S hogy ez egy kiélezett szituációban milyen következményekkel járhat, azt látványosan demonstrálják a magyarországi belpolitika legutóbbi fejleményei.

⁵ Vö. Giovanni SARTORI: *Demokrácia*, Osiris, Budapest, 1999, 26–27.

⁶ Fraenkelt idézi Horst ZILLESSEN: *Polgári kezdeményezések és képviseleti rendszer = Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*, szerk. Felkai Gábor, Rejtjel, Budapest, 2003, 34–35.

Az engedelmisség megkérdőjelezése: a jogalap dilemmája

A meghatározó tehát a képviseleti hatalomgyakorlás, ehhez képest a demokrácia közvetlen formái, amelyekkel kapcsolatban a konzervatívok többnyire nagyfokú – s nem is minden alapot nélkülöző – óvatosságot tanúsítanak, csak másodlagos, kiegészítő funkciót töltenek be. Visszatérve – s most már pontos választ is adva – arra a kérdésre, hogy miként tartozunk a többségnek engedelmisséggel: a parlamentáris rendszerekben az engedelmeskedési kötelezettség elsődlegesen azon hatalommal szemben áll fenn, amelyet képviselet útján gyakorolnak, a választók többségétől kapott felhatalmazás alapján. A többségi elvre épülő demokráciákban is adódhat azonban – és adódik is – olyan helyzet, hogy a kisebbséget alkotók valamiért nem kívánják engedelmeskedni a többséget maga mögött tudó – vagy arra hivatkozó – hatalomnak. Az ellenállásnak természetesen igen sokféle formája lehet, a passzív változatoktól az aktív ellenszegülésig. A változatok áttekintésétől e helyütt eltekintünk – ennél izgalmasabb és fontosabb kérdés, hogy milyen elvi alapra, milyen érvrendszerre támaszkodhat a többségi elv alapján alkotott politikai hatalommal szembeni engedelmisség felfüggesztése. A vonatkozó szakirodalom fényében két fő meghatározási kísérletet különböztethetünk meg.

1. Egyesek a politikai engedelmisség visszavonását egy sajátos jogintézményként értelmezik, olyanként, amelynek a lehetőségét – explicit vagy implicit formában – maguk az alkotmányok is tartalmazzák. Ez tulajdonképpen az íratlan történeti magyar alkotmányból jól ismert *ius resistendi* jogát jelenti – emlékeztet, hogy a magyar rendek erre hivatkozva fordultak szemben a bécsi udvar azon intézkedéseivel, amelyeket a hagyományaikkal összeegyeztethetetlennek tartottak. E megközelítésben, amint arra Szabó Miklós rámutat, a polgári engedetlenség az alkotmányvédelemnek egy rendkívüli eszköze lenne.⁷ Ami persze súlyos dilemmákat vet fel: lehet-e jogszerűvé nyilvánítani egy olyan magatartást, amelynek lényegi mozzanata a jogellenesség? A jogorvoslati megoldásokat átveheti-e a társadalom egy része az alkotmánybíróságoktól? Mégis ismerünk példákat arra, hogy alkotmányos joggá emelték az ellenállási jogot – ezt tették például a német alkotmány szerzői, s az észtt alkotmány is kimondja, hogy az alaptörvény védelmében az állampolgárok jogosultak „spontán cselekvésre”. A polgári engedetlenséggel foglalkozó tanulmányában Szikinger István idézi az amerikai Morris Forkoscht, aki egyenesen úgy fogalmaz, hogy e magatartás tanúsítása tulajdonképpen az alkotmány védelmét szolgálja az alaptörvény ellen intézett támadásokkal szemben.⁸ E megoldás mellett az a sajátos jogelméleti érvelés szól, amely szerint egyetlen olyan jogelv sincs, amely minden körülmények között abszolút engedelmisséget igényelhetne.

2. A másik megközelítés a polgári engedetlenség alapját az ellentétes tartalmú morális kötelezettségek ütközésében látja. E szituáció máig klasszikusnak tekintett értelmezését a neves 19. századi amerikai gondolkodó, a Mexikó ellen indított hódító háborút bíráló Henry David Tho-

⁷ SZABÓ Miklós: *Engedelmisség és engedetlenség = Államelmélet (Előadások az államelmélet és az állambölcsélet köréből)*, szerk. Takács Péter, Bóbor Kiadó, Miskolc, 1997, 286–287.

⁸ SZIKINGER István: *A polgári engedetlenségről = PhD Tanulmányok 4.*, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája, Pécs, 2005, 265. A német alkotmányhoz és az ellenállási jog elvi feltevéseihez lásd Dieter RUCHT: *Jog az ellenálláshoz = Új társadalmi mozgalmak...*, 161–186.

reau dolgozta ki *A polgári engedetlenség iránti kötelességről* szóló művében (1849). Thoreau így fogalmazta meg kiindulópontját: „Csak egyetlen kötelezettséget van jogom magamra vállalni, és pedig hogy mindig azt teszem, amit igazságosnak tartok.”⁹ A lelkiismereti meggyőződésből fakadó erkölcsi kötelezettség e megközelítésben nemcsak jogot ad, hanem kifejezetten kötelez is a rossz politikai döntésekkel való szembefordulásra. A mexikói háború azt bizonyította Thoreau olvasatában, hogy a polgárok akarata ellenére is lehet kormányozni. A polgári engedetlenség „alap esetben” a többséget kívánja figyelmeztetni arra, hogy politikai okokból morális normákon is átlépett. Thoreau érveléséből az is egyértelműen következik, hogy az engedetlenségnek szigorúan erőszakmentesnek kell lennie, hiszen a cél épp a jogrend tartalmi igazságosságának a visszaállítása. Az erőszakmentesség elvét történelmileg egyedülálló következetességgel valósította meg Gandhi mozgalma az indiaiak túlnyomó többsége által illegitimnek érzett brit gyarmati uralommal szemben; a Nemzeti Kongresszus küzdelmének sikere az erőszakmentesség erejét tükrözi.

Az autoritásvesztés következményei

Mint ismeretes, a magyar politikai intézményrendszer is a képviseleti demokrácia primátusára épül: a megválasztott képviselők jogi tekintetben teljesen függetlenek választóiktól, s mandátumukkal szabadon élhetnek a ciklus időtartama alatt. A kormányzat a többségtől nyert felhatalmazás alapján joggal igényelheti még azok engedelmességét is, akik eredetileg nem rá voksoltak. Ha megrendül a beléje vetett bizalom és csökken a népszerűsége, ez önmagában még semmiféle engedetlenséget nem alapoz meg.

De más helyzettel állunk szemben akkor, ha a bizalomvesztés szinte teljes autoritásvesztéssel jár együtt, és mély legitimációs válsággá terebélyesedik, amely ráadásul az ország kormányozhatóságát is érinti. A miniszterelnök ominózus őszi beszédének a kiszivárgása nyomán pedig épp ez a folyamat zajlott le, miután kiderült, hogy a kormányzó pártok a polgárok tudatos félrevezetésével nyerték el a hatalom gyakorlására jogosító megbízást. A hatalom részéről megkezdődött a magyarázhatatlan magyarázgatása, s ennek kapcsán aligha kell hosszasan bizonygatni: az erkölcsi rendnek semmi sem okoz nagyobb kárt, mintha a bűnt nem nevezik bűnnek, hiszen ez még a bűn elkövetésénél is demoralizálóbb hatású... A hitelesség elvesztése be is következett, amiben persze kulcsszerepe volt annak a körülménynek, hogy a kormányzat a tömegek szemében leginkább legitimáló gazdasági ígéretük is üresnek bizonyultak. A népakaratnak a parlamenti többség által adott „hipotetikus” értelmezése és „empirikus” megnyilvánulása között szakadékká nőtt a különbség.

Ilyen körülmények között olyan mértékű legitimációs válság bontakozott ki, amelyre a rendszerváltás óta nem akadt példa, s amely a képviseleti demokrácia intézményrendszerének keretében egyszerűen kezelhetetlennek bizonyult. A rendőrség brutális – a demokrácia írott és íratlan normáival összeegyeztethetetlen – fellépése pedig még tovább mélyítette a válságot, és immár a jogállamiság határait is kikezdte, a legangolosabb fogalmazásban is. Egyre többen éb-

⁹ Henry David THOREAU: *A polgári engedetlenség iránti kötelességről; A gazdaságról*, Európa, Budapest, 1990, 8.

redtek rá tudatosan is arra, amit ösztönösen addig is sejtettek: a jog és az erkölcs igen messzire került egymástól Magyarországon... 2006 őszén látványosan megbosszulta magát, hogy annak idején elmaradt a rendszerváltás erkölcsi megalapozása és így a magatartási normák sem szilárdulhattak meg; hogy – Láncki András fogalmazásában – lett jogállamunk, de nem lett ki-elégítve az igazságérzetünk.¹⁰ S mivel megoldást az ellenzéki pártok sem találtak, aligha meglepő, hogy mind többen jutottak arra a következtetésre, miszerint a kialakult politikai és alkotmányjogi patthelyzet meghaladása csak a közvetlen politikai részvétel sajátos formáját jelentő állampolgári kezdeményezések oldaláról indulhat ki.

Érdemes ehhez hozzáfűzni: az utcai akciókkal járó „mozgósítási” törekvések önmagukban még egyáltalán nem feszítik szét a rendszer alkotmányos kereteit azzal, hogy megkérdőjelezzék a kormányzati hatalommal rendelkezők autoritását. Sőt ilyen esetekben az a feltevés is megkövethető, hogy – legalábbis elvi lehetőségként – a polgári engedetlenség határáig eljutó megmozdulások épp a jog uralmának a helyreállítását segíthetik elő, a politikai rendszer alapjául szolgáló értékekhez fellebbezve. (Ennek természetesen előfeltétele, hogy a tiltakozóknak a politikai közösség egészéhez intézett nyilvános felhívása szigorúan mentes maradjon mindenféle fenyegető-erőszakos jellegtől.) A képviselőlet szintjén túllépő politikai részvétel igénye ugyanakkor kétségtelenül felvet jó néhány dilemmát a hagyományos konzervatív politikafelfogás számára. A fenntartások jogosak, és hiba lenne megfeledkezni róluk a pillanat hatására, ám az is igaz, hogy a konzervativizmus két évszázados története a merev, dogmatikus gondolkodás feltétlen elkerülésére int, és azt sugallja, hogy szükség esetén késznek kell lenni az új, „nemszeretem” helyzetekhez való alkalmazkodásra is. Mindannak a megőrzésével természetesen, ami a konzervativizmus lényegi vonásaiból fakad.¹¹

A politikai engedelmesség tanúsításának vagy felfüggesztésének a problémája 2006 őszének Magyarországon tehát abban ragadható meg, hogy a mindenkori kormányzattal szemben fennálló állampolgári kötelességek összeütközhetnek azon, végső soron ugyancsak politikai tartalmú kötelezettségekkel, amelyek egy nemzeti közösség tagjait az általuk fenntartott intézményrendszer igazságos voltának a megőrzése kapcsán terhelik. A konzervatívok lennének az utolsók, akik az előbbi kötelezettségek meglétét tagadnák, de minden hagyományukról el kellene feledkezniük ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyják az utóbbiakat. Épp ebben rejlik számukra a szituáció abszurditása. Normális körülmények között a konzervatívok nem támogatják semmilyen jogcímen sem a politikai engedelmesség „felmondását”, még akkor sem, ha az számukra történetesen rövid távon haszonnal járna, kérdés viszont, hogy a hazai belpolitika fejleményei mennyiben lesznek jellemezhetőek a „normális” jelző akár legtágabb értelmezésével is...

¹⁰ LÁNCZI András: *Konzervatív kiáltvány*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2002, 19. Fricz Tamás ezzel összefüggésben „normák nélküli demokráciáról” beszél: FRICZ Tamás: *Az úrok két oldalán*, XXI. Század Intézet, Budapest, 2006, 263.

¹¹ Vö. EGEDY Gergely: „Patrícus” és „mozgósító” konzervativizmus, *Magyar Szemle* 2006/3–4.

